

بحران کشت و صنعت چای در ایران

دکتر حسن افراخته*

چکیده:

کشت چای در ایران پیشینه‌ای بیش از ۱۰۰ سال دارد. کشت چای از کانون خود (لاهیجان) به سوی شرق و غرب گسترش پیدا کرده است. تا چندی پیش، نزدیک به ۴۷/۶ درصد مصرف کشور از تولید داخلی تأمین و بقیه از خارج وارد می‌شد. آمار فته رفته سهم تولید داخلی از کل مصرف کشور کاهش یافت و به ۱۲/۵ درصد رسید. چای داخلی به فروش نرفت و در ۱۳۸۳ کارخانه‌های تولید چای از خرید برگ سبز چای خودداری کردند و بحران به اوج رسید. دولت برای از میان بردن بحران طرح تازه‌ای تصویب و اجرا کرده است.

شناخت مشکلات موجود در زمینه کشت و صنعت چای در ایران و عوامل مؤثر بر آن، هدف اصلی این پژوهش است. از این رو مهمترین پرسشی که به آن پرداخته شده آن است که با وجود پیشینه بیش از یک سده کشت و صنعت چای در ایران، چه عواملی سبب بحران سخت کنونی در کشت و صنعت چای شده است.

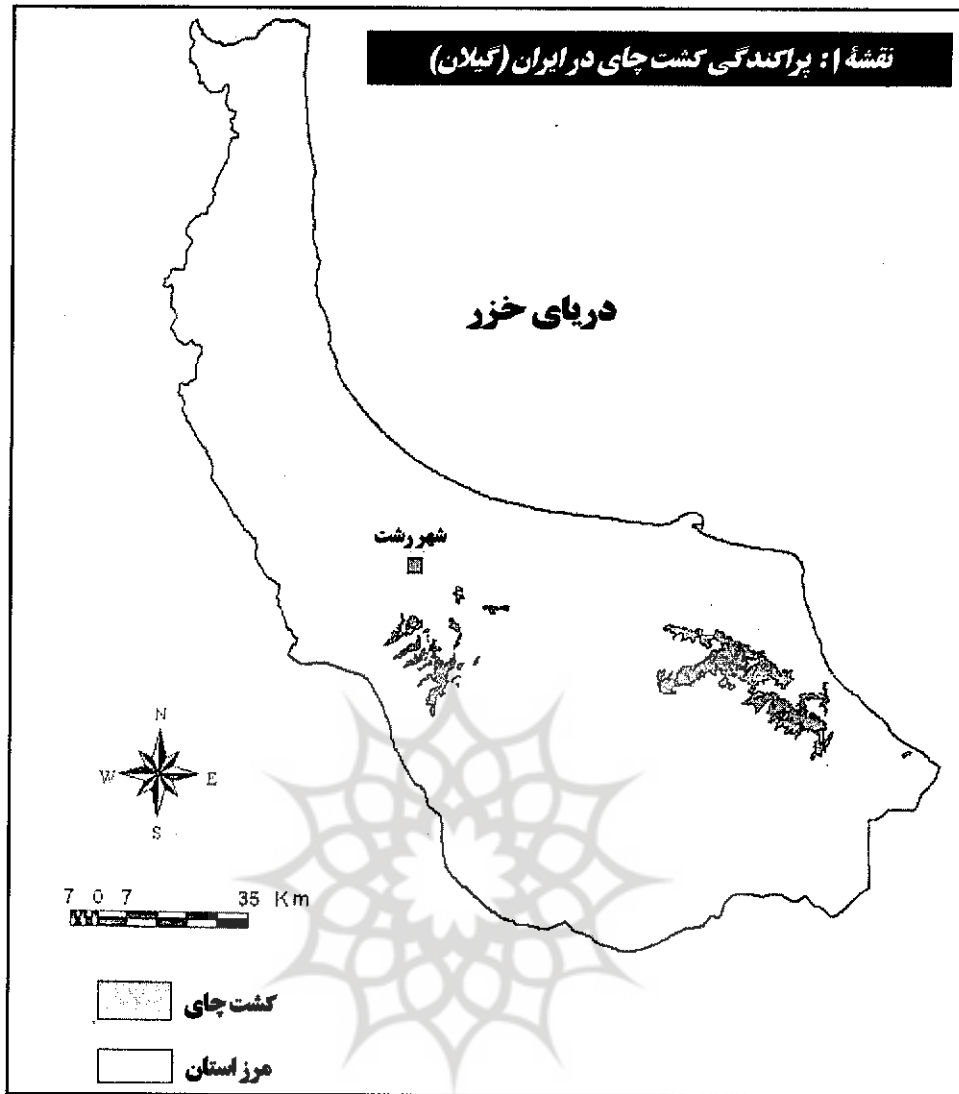
داده‌های تحقیق از راه پژوهش میدانی و بررسی برخی اسناد مبدون و اسناد موجود در نهادهای مربوط به دست آمده است. این داده‌ها با بررسی تطبیقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

نتیجه نشان می‌دهد که تسهیلات فراهم آمده در چارچوب جهانی شدن اقتصاد در زمینه صدور کالا همراه با سیاست شرکت‌های دلال کالا و واکنش‌های خاص مدیریتی آن نقش اساسی در بحران کشت و صنعت چای ایران دارد.

پیشگفتار:

کاشف السلطنه کشت چای را در ۱۲۷۹ در کشتزاری در لاهیجان در استان گیلان آغاز کرد. کشت چای از کانون نخستین خود به سوی شرق و غرب و بویژه در سواحل جنوبی دریای خزر در شهرهای لاهیجان، لنگرود، رودسر، صومعه‌سرا، فومن، رشت و شفت گسترش پیدا کرد و زمینهای زیر کشت چای کمابیش به ۳۴۰۰۰ هکتار رسید.

نقشه ۱ پراکندگی کشت چای در ایران را نشان می‌دهد. به همان گونه که در نقشه دیده می‌شود، کشتزارهای چای تنها در بخشهایی از استان گیلان وجود دارد، اما مصرف چای در سراسر کشور رایج است و مصرف سرانه چای در ایران را نزدیک به ۱۳۵۰ گرم بر آورد کرده‌اند. تا چندی پیش نزدیک به ۴۷/۶ درصد مصرف کشور از تولید داخلی تأمین و بقیه از خارج وارد می‌شد اما رفته رفته سهم تولید داخلی از کل مصرف کشور کاهش یافت و به ۱۲/۵ درصد رسید. چای

مشکلاتی روبه‌رو ساخته است.

شناخت مشکلات در زمینه کشت و صنعت چای در ایران و عوامل مؤثر بر آن هدف اصلی این پژوهش است. کشت و صنعت چای در ایران موضوع پژوهشهای گسترده بوده است؛ در این زمینه راهکارهای اجرایی گوناگون پیشنهاد و تجربه شده است اما این صنعت همچنان در بحران دست و پامی‌زند. از این رو مهمترین پرسشی که به آن پرداخته خواهد شد آن است که با وجود پیشینه‌ای بیش از یک سده برای کشت و صنعت چای در ایران چه عواملی سبب بحران کنونی در کشت و صنعت چای شده است. با توجه به اینکه راهکارهای اجرایی پیشنهاد شده در پژوهشهای پیشین تجربه شده و نتیجه‌ای دربر نداشته است، در اینجا این فرضیه بررسی می‌شود که تسهیلات فراهم آمده در چارچوب جهانی شدن اقتصاد در زمینه صدور کالا همراه با سیاست

تولیدی داخلی به‌فروش نرفت و در سال ۱۳۸۳ کارخانه‌های تولید چای از خرید برگ سبز چای خودداری کردند و بحران به اوج رسید. در این سال از ۹۵ درصد باغهای چای بهره‌برداری نشد و دولت ناگزیر شد با پرداخت ۷۵۰۰۰۰۰ ریال کمک بلاعوض در برابر هر هکتار چای، از کشاورزان پشتیبانی کند. تداوم بحران چای سبب شد که دولت در سال کشاورزی ۱۳۸۴ طرح تازه‌ای تصویب و به اجرا گذارد. اکنون با گذشت سال ۱۳۸۴ و اجرای طرح تازه نیز امید پایان گرفتن بحران نمی‌رود و چشم‌انداز روشنی برای این کار تولیدی وجود ندارد. تاکنون نزدیک به ۴۲۰۰۰ خانوار چایکار و ۱۰۷ کارخانه سرگرم فرآوری چای بوده‌اند و گسترش این صنعت در کشور با ایجاد اشتغال، تأمین رفاه، عدالت اجتماعی، آرمانهای ملی و اجتماعی پیوند ناگسستنی دارد. از همین رو، بحران چای شهروندان و دولت را با

شتاب یافته است، در جهان سوم گسترش دهند. این بنگاهها از عقب ماندگی کشاورزان محلی بهره گرفته و با عاملان سرمایه داری وابسته در راستای چنگ اندازی بر بخش کشاورزی هم پیمان شده اند - (Chairman of KMP, 2000:1-5).

بنگاهها برای تضمین فروش مازاد تولید خود به بازاری نیازمندند که پیوسته رو به گسترش باشد. چنین نیازی موجب شده است که نظام سرمایه داری با بهره گیری از بازار جهانی به تولید و مصرف همه کشورهای ویژگی جهانی بدهد (رئیس دانا، ۱۳۸۰: ۷۵، ۷۱).

بهبود بهره‌وری کشاورزی، پس از داده‌های سنتی چون زمین، نیروی کار و سرمایه، به تکنولوژی تازه، سرمایه انسانی و نوآوری بستگی دارد. تکنولوژی، سرمایه انسانی و نوآوری سازمانی نقش مکمل در تولید دارند و تفکیک نقش آنها به گونه روشن ناممکن است (Eicher & Staatz, 1990: 263). از سوی دیگر، گسترش فعالیت‌های کشاورزی نیازمند اجرای درست سیاست قیمت گذاری و سیاست نهادی است (Ellis, 1996: 4-5). در این راستا بنگاههای فراملی از توسعه خود در زمینه تکنولوژی و تسانی با نخبگان محلی بهره‌برداری می‌کنند (دوفومیه، ۱۳۷۲: ۴۴).

سازمان جهانی بازرگانی از کشورهای عضو می‌خواهد که عوارض واردات را کاهش دهند اما کشورهای توسعه یافته با پرداخت یارانه، از فرآورده‌های کشاورزی خود پشتیبانی می‌کنند؛ در حالی که در کشورهای جهان سوم نه تنها یارانه کشاورزی مفهومی ندارد بلکه راههای گوناگونی برای ورود کالاهاى خارجی گشوده است.

در بخش تولید چای، هند که از مهمترین کشورهای تولیدکننده و صادرکننده چای به شمار می‌آید، دو گونه عوارض وارداتی دارد: ۳۵ درصد برای واردات به منظور مصرف داخلی و ۷/۵ درصد برای واردات به منظور صدور مجدد. هند همچنین از امکانات بسته‌بندی بازارپسند و فرآوری چای با عطر و طعم مطلوب برخوردار است - (http:// www. indianpurchase. com, 2005:1-8).

در همسایگی و نزدیکی کشورهای مهم تولیدکننده چای (چین و هند)، پاکستان، ایران و عراق کمترین عوارض وارداتی چای را دارند که هند از این وضع سود می‌برد. گذشته از آن، در این کشورهای واردکننده راههای واردات غیرمجاز یکسره باز است و این، سبب واردات به این

شرکت‌های دلال کالا و واکنش‌های خاص مدیریتی آن نقش بنیادی در بحران کشت و صنعت چای در ایران دارد. این پژوهش بر پایه داده‌هایی است که از راه پژوهش میدانی و بازدیدهای میدانی از کشتزارها و کارخانه‌های تولید چای و گفتگو با کشاورزان چایکار، مدیران کارخانه‌ها و کارشناسان ناظر خرید برگ سبز چای به دست آمده است. این اطلاعات با بررسی برخی اسناد ملون و اسناد موجود در نهادهای مربوط تکمیل شده است. داده‌های پژوهش از راه بررسی تطبیقی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

مبانی نظری:

از دید «پل کرومن» جهانی شدن اقتصاد، بازارهای ملی را به‌روزی بازرگانی بین‌المللی می‌گشاید (Paul Krugment, 1966: 3451). از دوران استعمار، کشورهای جهان سوم به منبع ارزان نیروی کار و مواد خام تبدیل شده‌اند و بازار تولیدات مازاد کشورهای صنعتی به شمار می‌آیند. دستکم تاکنون کشاورزی جهان سوم عقب مانده و متکی به روابط تولید نیمه فئودالی و روش‌های تولید سنتی بوده است. پس از دوران استعمار نیز بنگاههای فراملی حرفه‌ای در بخش تولید مواد کشاورزی و خوراکی توانسته‌اند کنترل انحصاری خود را در سایه روند آزادسازی، خصوصی‌سازی و حذف نظارت که از سوی صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی

● تاچندی پیش نزدیک به ۴۷/۶ درصد مصرف کشور از تولید داخلی تأمین و بقیه از خارج وارد می‌شد اما رفته رفته سهم تولید داخلی از کل مصرف کشور کاهش یافت و به ۱۲/۵ درصد رسید. چای تولیدی داخلی به فروش نرفت و در سال ۱۳۸۳ کارخانه‌های تولید چای از خرید برگ سبز چای خودداری کردند و بحران به اوج رسید. در این سال از ۹۵ درصد باغهای چای بهره‌برداری نشد و دولت ناگزیر شد با پرداخت ۷۵۰۰۰۰۰ ریال کمک بلاعوض در برابر هر هکتار چای، از کشاورزان پشتیبانی کند.

کشورها را آسان می‌سازد.

نگاهی به پژوهشهای پیشین:

کشت و صنعت ایران موضوع پژوهشهای بسیار بوده و در برخی پژوهشها به گونه اختصاصی به کشت و صنعت چای و ابعاد گوناگون آن پرداخته شده است. بهرام راستین در کتابی با عنوان «تحقیقی در زمینه کشت و صنعت چای ایران» با بهره گیری از ۲۹ کتاب و ۳۲ مقاله، کلیات کشت و صنعت چای در ایران را به گونه‌ای بررسی کرده که در واقع بایه مطالعات چای ایران به شمار می‌آید (راستین، ۱۳۵۹).

مرکز مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی چای در کتابی مشکلات تولید چای در ایران را مورد کاوش قرار داده است. در این بررسی به مشکلاتی چون نوع بوته‌های کم بازده چای، دامنه محدود بهره‌برداری، شیب به نسبت تند باغ‌های چای و نظام ناکارآمد تولید چای اشاره شده است (صادقی، ۱۳۷۰).

بررسی مسایل و امکانات توسعه و تولید چای در منطقه شمال ایران، عنوان کتابی است که به همت سازمان برنامه و بودجه در ۱۳۷۳ منتشر شده است. در این کتاب فرج‌الله اشبری و همکاران به تاریخچه کشت چای در جهان و ایران پرداخته و چگونگی تولید چای در کشورهای گوناگون و همچنین تولید، مصرف و بازرگانی چای در ایران را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که کشت و

صنعت چای در ایران با بیش از ۱۳ مشکل اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی روبه‌رو است؛ نظام تولید انحصاری دولتی چای پاسخگوی نیازهای توسعه کشت و صنعت چای نیست و لازم است ضمن نوسازی باغ‌های چای، مکانیزه کردن تولید، نظام انحصاری کنونی دگرگون و چای تولیدی با توجه به عوامل کیفی و مرغوبیت آن و پیروی نرخ از نظام عرضه و تقاضا، قیمت گذاری شود و چای با مشارکت همه عوامل تولید در سود و زیان ناشی از فروش با نظارت دولت عرضه گردد (اشبیری و دیگران، ۱۳۷۳).

افراخته در نوشتاری، به عوامل مؤثر بر کیفیت چای ایران بر پایه مطالعات موردی و بررسی روابط خطی بین متغیرها پرداخته و به این نتیجه رسیده است که کشت چای در ایران در مسیر بهبود کمی و کیفی خود با سه دسته از مشکلات روبه‌رو است:

مشکلاتی که برخاسته از تولید چای در شرایط طبیعی کشور است؛

مشکلاتی که ریشه در سیاست کشاورزی کشور دارد؛

مشکلات درونی نظام کشت چای.

در آن نوشتار پیشنهاد شده است که نظام کنونی تولید چای باید به گونه‌ای تغییر یابد که تولیدکنندگان (باغداران و کارخانه‌داران) در سود و زیان ناشی از کیفیت محصول سهیم باشند (افراخته، ۱۳۷۶). در مقاله دیگری از همین

جدول ۱: مساحت باغهای چای و شمار کشاورزان چایکار کشور

درصد تجمعی مساحت بهره‌برداری	درصد تجمعی کشاورزان	درصد مساحت واحدها	مساحت واحدها	درصد کشاورزان	تعداد کشاورزان	مساحت چایکارها
۷/۷۳	۳۳/۱۲	۷/۷۳	۲۴۶۴	۳۳/۱۲	۱۴۰۴۹	متر مربع ۰-۲۰۰۰
۲۵/۸۲	۶۳/۲۴	۱۸/۰۹	۵۷۶۶	۳۰/۱۲	۱۲۷۷۹	متر مربع ۲۰۰۰-۵۰۰۰
۴۹/۱	۸۴/۲۳	۲۳/۲۸	۷۴۲۱	۲۰/۹۹	۸۹۰۴	متر مربع ۵۰۰۰-۱۰۰۰۰
۷۳/۹۴	۹۶/۰۲	۲۴/۸۴	۷۹۱۷	۱۱/۷۹	۵۰۰۰	هکتار ۰-۲
۸۵/۴۵	۹۸/۷۵	۱۱/۵۱	۳۶۶۹	۲/۷۳	۱۱۵۶	هکتار ۲-۴
۸۹/۵۴	۹۹/۳۶	۴/۰۹	۱۳۰۴	۰/۶۱	۲۵۸	هکتار ۴-۶
۹۱/۶۶	۹۹/۵۸	۲/۱۲	۶۷۵	۰/۲۲	۹۴	هکتار ۶-۸
۹۳/۵۵	۹۹/۷۳	۱/۸۹	۶۰۲	۰/۱۵	۶۵	هکتار ۸-۱۰
۱۰۰	۱۰۰	۶/۴۵	۲۰۵۶	۰/۲۷	۱۱۵	بیشتر از ده هکتار
-	-	۱۰۰	۳۱۸۷۴	۱۰۰	۴۲۴۲۰	جمع

منبع: امور نقشه‌برداری سازمان چای، خرداد ۱۳۶۳

است و کارهای گوناگون مربوط به تقویت خاک و مبارزه با آفات گیاهی انجام نمی‌گیرد. برعکس، در واحدهای بزرگتر، پیوسته بودن کارهای حفاظتی و آبیاری، به افزایش تولید می‌انجامد.

هزینه و درآمد:

افزون بر هزینه‌های پایه‌ای از جمله اینکه باغ‌چای برای رسیدن به بهره‌برداری دست کم باید ۳ سال کامل راکد بماند، هزینه‌های داشت و برداشت یک هکتار باغ‌چای بر سر هم در سال ۱۳۸۴ برابر جدول ۲ محاسبه می‌شود.

با توجه به اینکه ۲۰ درصد برگ سبز چای، درجه یک و ۸۰ درصد آن درجه دو است، درآمد خالص از یک هکتار باغ‌چای در سال ۱۳۸۴، در باغهای دیم تنها ۱۳۷۰۰۰۰ ریال و در باغ‌های آبیاری شده ۲۵۶۰۰۰۰ ریال برآورد شده است (جدول ۳). ۸۳ درصد بهره‌برداران چای در ایران زمین کمتر از یک هکتار دارند. در این گونه باغها چون بیشتر از نیروی کار خانوادگی بهره گرفته می‌شود، به علت تولید اشتغال چه بسا این درآمد تا اندازه‌ای چشمگیر باشد؛ و گرنه تولید چای از دید اقتصادی مقرون به صرفه نیست.

مدیریت کشت و صنعت چای:

در سال ۱۳۳۷ سازمان چای در وزارت گمرکات و انحصارات برای پشتیبانی از تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان چای داخلی به وجود آمد. در ۱۳۴۰ سازمان چای ضمیمه وزارت دارایی شد (راستین، ۱۳۵۹: ۸۱-۸۲). اداره سازمان چای زمانی به سازمان برنامه و بودجه و پس از آن به وزارت بازرگانی سپرده شد. در ۱۳۶۹، اداره صنعت چای کشور از وزارت بازرگانی به وزارت کشاورزی سپرده شد که مسئولان آن را تحولی بزرگ دانستند که بایستی آنان در راستای

نویسنده، با تکیه بر تحلیل آماری، ضمن بررسی مشکلات موجود در قلمرو کشت و صنعت چای در ایران نتیجه گرفته شده است که مجموعه‌ای از عوامل در مشکلات موجود دخالت دارد که نظام قیمت‌گذاری دولتی برگ سبز چای هسته آنها را تشکیل می‌دهد (افراخته، ۱۳۸۴: ۱۸-۳۰).

چنان که گفته شد، در همه بررسی‌ها به مشکلات اکولوژیک، پراکندگی و محدود بودن واحدهای بهره‌برداری و بویژه نظام انحصاری و غیر رقابتی تولید چای اشاره شده و گسترش نظام تولید بر پایه عرضه و تقاضا بعنوان بهترین راهکار در زمینه توسعه کشت و صنعت چای پیشنهاد شده است. اجرای پیشنهادهای مطرح شده در پژوهشهای مزبور تاکنون نتیجه‌ای دربر نداشته است و شوربختانه پرستشی که بی‌پاسخ مانده آن است که چه عامل تازه‌ای کشت و صنعت چای در ایران را با پیشینه‌ای بیش از یک سده گرفتار بحران کرده است.

پراکندگی واحدهای بهره‌برداری:

جدول ۱ چگونگی پراکندگی کشتزارهای چای در ایران را بر حسب مساحت آنها نشان می‌دهد. بر پایه این جدول، واحدهای کمتر از نیم هکتار ۶۳/۲۴ درصد بهره‌برداری‌ها ولی ۲۵/۸ درصد مساحت چایکاری‌ها را تشکیل می‌دهد. ۹۶/۰۲ درصد واحدها کمتر از ۲ هکتار مساحت دارد و در برابر، واحدهای بیش از ۲ هکتار تنها ۳/۹۸ درصد بهره‌برداری‌ها و ۲۶/۰۶ درصد مساحت چایکاری‌ها را در بر می‌گیرد و این، بیانگر توزیع نامناسب بهره‌بردارها است.

در واحدهای کوچک که نزدیک به ۸۵ درصد بهره‌بردارها را تشکیل می‌دهد و بیشتر در زمینهای کوهپایه‌ای و شیبدار قرار گرفته، بهره‌برداری به صورت دیم

جدول ۲: نیروی کار و هزینه عملیات داشت و برداشت یک هکتار چای در ۱۳۸۴

نوع عملیات	شخم	هرس	وجین	برگ چینی	آبیاری	کودپاشی	بهای خرید و حمل کود	حمل برگ سبز	تعمیرات و حصارکشی	جمع
نیروی کار مورد نیاز کارگاه	۳۵	۳۷	۱۰۳	دیم آبی	۲۰۰	۱۰	۷۰۰ کیلو	دیم آبی	۱۵	دیم آبی
هزینه به ریال	۳۰۰۰۰۰	۲۲۰۰۰۰	۴۲۰۰۰۰	۷۵۰۰۰۰	۱۰۰۰۰۰	۶۰۰۰۰۰	۳۰۰۰۰۰	۷۵۰۰۰۰	۹۰۰۰۰۰	۲۵۶۰۰۰۰

جدول ۳: درآمد یک هکتار باغ چای در سال ۱۳۸۴

عنوان	فروش برگ سبز به ریال		کل فروش	کل هزینه	درآمد خالص
	برگ درجه ۱	برگ درجه ۲			
باغهای دیم	۴۶۴۰۰۰۰	۱۱۵۲۰۰۰۰	۱۶۱۶۰۰۰۰	۱۴۷۹۰۰۰۰	۱۳۷۰۰۰۰
باغهای آبی	۸۷۰۰۰۰۰	۲۱۶۰۰۰۰۰	۳۰۳۰۰۰۰۰	۲۷۷۴۰۰۰۰	۲۵۶۰۰۰۰

منبع: بررسی محلی، ۱۳۸۴

خرید و فروش می‌شد:

نخست قیمتی که کمابیش ثابت بود و از سوی دولت تعیین می‌شد و خریدار برای اینکه بتواند چای وارداتی را ترخیص کند، باید آن را می‌پرداخت؛

دوم قیمتی که همین چای معاف از مخلوط شدن در بازار پیدا می‌کرد و در حقیقت ۳۰ تا ۴۰ درصد کمتر از قیمت خرید به فروش می‌رسید. واردکنندگان زیان فروش چای داخلی را روی قیمت چای خارجی معاف از مخلوط شدن می‌کشید. در نتیجه، بهای چای خارجی معاف از مخلوط شدن که از راههای مجاز وارد کشور می‌شد، افزایش می‌یافت. پایین آوردن بهای چای داخلی به گونه‌ی ساختگی و فقط در جریان گرفتن پروانه ورود چای خارجی موجب می‌شد که تولیدکنندگان بخش خصوصی که چای خارجی وارد نمی‌کردند، زیان ببینند و به ادامه فعالیت تولیدی گرایش نیابند.

از ۱۳۶۰ تا ۹ ماهه نخست ۱۳۷۹، واردات چای به دولت سپرده شد.

از سه ماهه آخر ۱۳۷۹ دولت طرح آزادسازی چای را اعلام و اجرا کرد. بر پایه این طرح، دولت به کارخانه داران چای کمک مالی می‌داد تا در چارچوب قانون عرضه و تقاضا برگ سبز چای بخرند و آن را به چای خشک تبدیل کنند و از این راه کیفیت چای تولیدی را بالا ببرند و آن را قابل رقابت با چای خارجی کنند. شورای اقتصاد بهای پایه خرید برگ سبز چای را بسته به درجه مرغوبیت (۳، ۲، ۱) مشخص می‌کرد. هیچ یک از این کارها به نتیجه‌ای چشمگیر نرسید و در سال ۱۳۸۳ کارخانه‌ها که محصولات تولیدی آنها به فروش نرفته بود، از خرید برگ سبز چای سر باز زدند. دولت با پرداخت ۷۵۰۰۰۰۰۰ ریال کمک بلاعوض به چایکاران در برابر هر هکتار چای، از کشاورزان پشتیبانی کرد. در آن سال ۹۵ درصد باغهای چای دست نخورده را

شد.

اصلاح نظام مدیریت چای پدید آمده است و وعده دادند که با توجه به پشتیبانی دولت از صنعت چای، تولید داخلی از نظر کمی و کیفی بهبود خواهد یافت و تا پنج سال آینده صنعت چای کشور خودکفا خواهد شد. سپس مسئولان اظهار امیدواری کردند که در آینده کشور ما به یکی از قطب‌های فعال در زمینه تولید چای در جهان مبدل شود (اطلاعات، ۱۳۶۹/۹/۲۷: ۸). چنان که می‌بینیم پس از گذشت ۱۵ سال این تدبیر نتیجه‌ای به بار نیاورده است.

نظام بازرگانی:

در همه پژوهشهای پیشین، نظام کنونی بازرگانی چای بعنوان مانع مهم توسعه صنعت چای کشور مطرح شده است. از همان آغاز تأسیس سازمان چای (۱۳۳۷) تا اوایل ۱۳۶۰ چای به دست بخش خصوصی و زیر نظارت دولت در چارچوب مقررات ویژه‌ای از هند، سری لانکا، انگلیس، کشورهای جنوب خلیج فارس و اندونزی به کشور وارد می‌شد (مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۶۶: ۲۱۰).

بر پایه این مقررات، بازرگانی که قصد وارد کردن چای داشت، موظف بود در برابر چای وارداتی مقداری چای داخلی بخرد. چنانچه بازرگان واردکننده می‌خواست چای وارداتی خود را با چای داخلی مخلوط کند، می‌بایست ۱/۵ برابر مقدار چای وارداتی، چای داخلی بخرد و آن را در انبارهای بخش دولتی زیر نظر مأموران مخلوط کند و پس از بسته‌بندی با نشانه‌های بازرگانی خود بفروشد؛ ولی اگر بازرگان نمی‌خواست چای خود را با چای داخلی مخلوط کند می‌بایست ۲ تا ۲/۵ برابر مقدار چای وارداتی (بسته به اینکه چای وارداتی او در صندوق یا بسته‌بندی شده باشد) چای داخلی بخرد. توزیع و فروش این گونه چای با بازرگان بود.

در چارچوب این مقررات، چای داخلی به دو قیمت

نظارت مأموران سازمان چای و سازمان تعاون روستایی به بهای کیلویی ۲۹۰۰ و ۱۸۰۰ ریال خریداری شود. از این قیمتها، به ترتیب کیلویی ۱۲۳۰ ریال و ۶۳۰ ریال را کارخانه دار می بردازد و ۱۶۷۰ و ۱۱۷۰ ریال باقیمانده یارانه ای است که دولت می دهد. در این صورت محصول تولیدی از آن کارخانه دار است و کارخانه دار می تواند آن را در بازار آزاد بفروشد. بر پایه ماده ۱۰ قرارداد دولت با کارخانه داران، چنانچه کارخانه دار به سبب شرایط نامساعد بازار نتواند چای به دست آمده در سال ۱۳۸۴ را بفروشد، چای خشک را سازمان تعاون روستایی ایران به نرخ مصوب و به گونه تضمین شده می خرد (مصوب ۸۴/۲/۱۱ هیأت وزیران). ۹۵ درصد کارخانه داران این گزینه را پذیرفته اند و بر پایه آن عمل می کنند. پس از اجرای این طرح: ۱- هنوز ۱۰ تا ۳۰ درصد

در ۱۳۸۴ دولت طرح تازه ای تصویب و اجرا کرد و بر پایه آن، دو گزینه در برابر کارخانه داران چای کشور نهاده است: نخست: مانند گذشته، دولت برگ سبز چایکاران را به نرخ مصوب می خرد و کارخانه دار در برابر دستمزد معینی که بسته به کیفیت محصول مشخص است، برگ سبز را به چای خشک تبدیل می کند. کیفیت محصول بر پایه آزمایش نمونه ای از سوی کارشناسان تعیین می شود. در بیشتر موارد، وزن چای خشک تحویلی ۲۲/۵ درصد وزن برگ سبز چای است. تنها نزدیک به ۵ درصد کارخانه داران چای کشور به این گزینه روی خوش نشان داده اند. در این صورت، چای تولیدی در اختیار دولت (سازمان تعاون) قرار می گیرد. دوم: دولت با کارخانه دار قراردادی می بندد که بر پایه آن برگ سبز چای بسته به درجه مرغوبیت (درجه یک و دو) زیر

جدول ۴: تولید، مصرف و واردات چای در سال های گوناگون

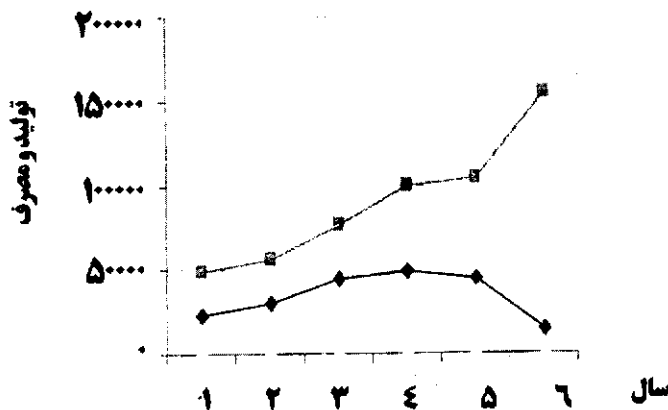
سال	مصرف به تن	تولید داخلی به تن	واردات به تن	تاجاق
۱۳۵۲	۴۹۰۷۴	۲۳۰۰۰	۶۰۶۲	۲۰۰۱۲
۱۳۵۵	۵۶۷۵۰	۳۰۱۶۹	۵۹۶۰	۲۰۶۲۱
۱۳۶۲	۷۵۵۴۲	۴۵۰۰۰	۲۴۴۲۲	۶۱۲۰
۱۳۶۷	۹۸۷۹۸	۴۹۰۰۰	۳۰۰۰۰	۱۹۷۹۸
۱۳۷۰	۱۰۴۱۸۶	۴۴۱۸۶	۳۰۰۰۰	۳۰۰۰۰
۱۳۸۳	۱۵۳۶۷۰	۱۵۰۰۰*	۱۰۵۰۰۰**	
۱۳۸۴	۱۵۸۵۹۴	۲۲۰۰۰	۳۰۰۰۰**	

* در این سال تولید داخلی ۳۰۰۰۰ تن بوده ولی تنها ۱۵۰۰۰ تن آن به فروش رفته است.

** آمارها غیر رسمی است

منبع: آرشو سازمان چای

شکل ۱: مقایسه تولید داخلی و مصرف از ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۳

● رئیس اتحادیه چایکاران کشور درباره واردات چای می گوید: «وقتی دولت اجازه ورود چای نداد و کشاورز و کارخانه دار نیز چای وارد نکرده اند از سوی دیگر نیاز به ۱۰۰۰۰۰ تن چای مصرف داخلی نیز محرز است و چای تولید داخل در انبارها ذخیره شده، چای مورد نیاز بازار مصرف از کجا تأمین می شود؟ از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ نزدیک به ۲۰۰۰۰۰ تن چای تولید داخلی در انبارها ذخیره شده است.»

بدهی کارخانه داران به نظام بانکی کشور و سردرگمی چایکار و تولیدکننده برای ادامه کار را به دنبال داشته است. حدود ۱۲۰۰۰۰ تن چای خشک تولیدی سالهای گذشته از سالهای ۷۹ تا ۸۲ در حال نابودی است در حالی که اجاره بهای ماهانه انبارها بیش از ۶۰ میلیون تومان است که اتحادیه قادر به پرداخت آن نمی باشد. در ادامه نامه آمده است که قیمت خرید چای خشک در سال ۱۳۸۴ توسط سازمان تعاون روستایی که به علت مقرون به صرفه نبودن موجب تعطیل شدن تعداد زیادی کارخانه در این سال شده است، باید اصلاح شود. (شرق، دوشنبه ۹ آبان ۱۳۸۴).

بنابراین، نیاز مصرفی و قدرت خرید شهروندان کاهش نیافته است؛ نیاز به ۱۰۰۰۰۰ تن چای برای مصرف داخلی آشکار است؛ چای داخلی در انبارها مانده و چای خارجی به خوبی بازار را در اختیار گرفته است.

تحلیل داده ها:

بررسی ها نشان می دهد که شرایط اکولوژیک، پراکندگی و کوچک بودن واحدهای بهره برداری، مهارت اندک نیروی کار، فرسودگی صنایع و در نتیجه کیفیت بد محصول بومی از مشکلات تولید چای است؛ با این همه، تولید این فرآورده کشاورزی بیش از یک سده ادامه داشته است.

از سال ۱۳۴۷ چای داخلی همیشه به نسبت معینی با چای خارجی مخلوط و بسته بندی می شده و به فروش می رسیده است. پس روشن است که چای داخلی هیچگاه کیفیت لازم را نداشته است و از همین رو مصرف کنندگان، بسته هایی را که در ترکیب آن درصد چای خارجی بیشتر

کشتزارها به صورت مخروبه رها شده است؛ ۲. در این سال به علت دقت نسبی کارشناسان در تعیین کیفیت برگ سبز چای و عادت همیشگی کشاورزان که برگ سبز غیر استاندارد را می چینند، در روزهای خرید برگ سبز دیده می شد که بسیاری از کشاورزان نمی توانند چای را به کارخانه تحویل دهند و چای چیده شده در اطراف کارخانه به دور ریخته می شد زیرا برگ سبز آنها با کیفیت بد ارزیابی می شد. در مواردی هم اینان برگ سبز بد را از کارخانه برمی گرداندند و مدعی بودند که در جاهای دیگری واسطه هایی هستند که برگ سبز غیر استاندارد را به بهای کمتری می خرند.

بدین سان، نظام عرضه و تقاضا نیز که در همه پژوهشهای پیشین سفارش شده بود از ۱۳۷۴ به گونه آزمایشی در سه کارخانه و از ۱۳۷۹ در سراسر کشور تجربه شده است، ولی کشت و صنعت چای همچنان دچار چالش است. از این رو انتظار می رود کشتزارهای کوچک و پراکنده دیگر قدرت تولید چای نداشته باشند.

تولید و مصرف:

تحلیل درست مسائل بر پایه کمیّت، به علت در دست نبودن داده های آماری موثق امکان پذیر نیست. آمارهای موقتی در مورد مقدار مصرف، تولید، واردات رسمی و غیرمجاز وجود ندارد. داده های جدول ۴ از راه ترکیب آمارهای موجود در آرشيو سازمان چای فراهم شده است. بر پایه این جدول، از سال ۱۳۵۲ تفاوت حجم مصرف و تولید داخلی رو به افزایش بوده است. چنین شکافی بیابانگر افزایش حجم واردات در گذر زمان است. آنجا که حجم واردات رسمی مشخص است، می توان به حجم واردات غیرمجازی برد.

رئیس اتحادیه چایکاران کشور درباره واردات چای می گوید: «وقتی دولت اجازه ورود چای نداد و کشاورز و کارخانه دار نیز چای وارد نکرده اند از سوی دیگر نیاز به ۱۰۰۰۰۰ تن چای مصرف داخلی نیز محرز است و چای تولید داخل در انبارها ذخیره شده، چای مورد نیاز بازار مصرف از کجا تأمین می شود؟ از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ نزدیک به ۲۰۰۰۰۰ تن چای تولید داخلی در انبارها ذخیره شده است.» (ایرج هوسمی، همشهری، ۲۲ بهمن ۱۳۸۲)

انجمن صنفی کارخانجات چای شمال نیز در نامه ای به وزیر بازرگانی اعلام کرد: «۲۳۰ هزار تن چای فروش نرفته در انبارها در شرف نابودی کامل قرار دارد و میلیاردها تومان

بوده، ترجیح می‌داده‌اند.

هیچ یک از بررسی‌ها و پژوهش‌ها نشان دهنده رابطه‌ای معنی‌دار بین ویژگی‌های اکولوژیک، اقلیم، نوع خاک، نوع بوته چای و کیفیت چای تولید شده نیست. پژوهش‌نگارنده نیز در هشت سالی که پیگیر مسأله بوده به چنین ارتباطی نرسیده است. ویژگی‌های اکولوژیک بر کمیّت تولید چای اثر می‌گذارد ولی تأثیری در کیفیت چای تولید شده ندارد. رابطه کیفیت بد چای و شیوه فرآوری محصول چنین است که برگ سبز چای باید به صورت یک غنچه و دو برگ چیده شود. چنین برگ سبزی پس از مراحل بسیار ظریف و دقیق چون پلاس، مالش، تخمیر، خشک کردن به چای خشک تبدیل می‌شود. کمترین بی‌دقتی موجب دگرگونی‌های فیزیکی و شیمیایی می‌شود و از کیفیت، رنگ، طعم و عطر چای می‌کاهد.

در ایران، به دلایل گوناگون هیچ‌گاه برگ سبز مرغوب (یک غنچه و دو برگ) چیده نمی‌شود زیرا در آمد باغدار و درآمد برگ چین به وزن برگ سبز بستگی داشته است نه کیفیت چای تولیدی. همچنین، کارخانه‌دار نیز در سودوزیان ناشی از کیفیت چای تولیدی سهمیه نبوده است. گذشته از این عوامل، عواملی چون فرسودگی صنایع، مهارت اندک نیروی کار و نبود صنعت بسته‌بندی مناسب مزید بر علت بوده است.

به هر رو باید به این پرسش پاسخ داده شود که چرا تغییر نظام تولید از انحصاری به آزاد و بر پایه عرضه و تقاضا در این

● کشت و صنعت چای در ایران با بیش از ۱۳ مشکل اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی روبه‌رو است؛ نظام تولید انحصاری دولتی چای پاسخگوی نیازهای توسعه کشت و صنعت چای نیست و لازم است ضمن نوسازی باغهای چای، مکانیزه کردن تولید، نظام انحصاری کنونی دگرگون و چای تولیدی با توجه به عوامل کیفی و مرغوبیت آن و پیروی نرخ از نظام عرضه و تقاضا، قیمت‌گذاری شود و چای با مشارکت همه عوامل تولید در سودوزیان ناشی از فروش با نظارت دولت عرضه گردد.

سألها به حل مشکل نینجامیده است؟

ممکن است ادعا شود که اصلاح شیوه تولید و اجرای مراحل دقیق فرآوری سبب افزایش هزینه تولید و در نتیجه بهای محصول می‌شود. این سخنی است درست و در جهان سوم، بیشتر راهکار ساده‌تر که همانا واردات کالا باشد، در پیش گرفته می‌شود. اما اگر نگران تولید داخلی باشیم، در شرایط کنونی بهبود کیفیت همراه با افزایش بهای چای، رقابت‌پذیری آن را از میان نمی‌برد؛ چنان‌که برنج شمال ایران که با قیمتی بیش از ۵ برابر برنج خارجی وارداتی عرضه می‌شود، به آسانی در بازار به فروش می‌رسد. از این رو می‌توان گفت که اگر برای بهبود کیفیت چای سرمایه‌گذاری شود، مشکلی از نظر بازار فروش وجود نخواهد داشت.

واقعیت آن است که در ایران همواره گرایش چشمگیر به کالاهای خارجی وجود داشته است و دارد. این مسأله در دهه ۱۳۷۰ تشدید شد. در سالهای ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۶ که میانگین سالانه درآمد ارزی ایران به ۱۷ درصد درآمد ملی رسید، واردات کالا به شش برابر افزایش یافت. در دهه ۶۰ افزایش درآمد ایران از صدور نفت سبب شد که ارزش واردات کالا به ۳۲/۷ برابر افزایش یابد (کاتوزیان، ۱۳۶۸: ۹۳ و ۲۵۶).

با پایان گرفتن جنگ تحمیلی، از سال ۱۳۶۸ موج تازه مصرف کالاهای خارجی فراگیر شد. بندرهای جنوبی کشور، کیش، قشم، جابهار و بازارهای مرزی به گونه نمادهاهی از این موج بزرگ مصرفی درآمدند. همه طبقات در مقیاس کشوری و ملی گرفتار مصرف‌گرایی شدند.

این جریان سبب شد که مهاجران بیکار و بی‌مهارت، کم‌سرمایه یا بی‌سرمایه وارد جریان قاچاق کالا به کشور شوند.

تقاضای جامعه برای کالاهای وارداتی، تبلیغات گسترده صدا و سیما و دیگر رسانه‌ها، برپایی نمایشگاه‌های قشم، کیش، بندرعباس و... نیروی کار مهاجر و متقاضی شغل و سرمایه‌های کلان شهرها و سرمایه‌های ملی را به سوی گونه‌ای دلالتی شبه سرمایه‌داری و دنباله طبیعی آن یعنی قاچاق کالا کشاند. این گونه واردات سودهای بادآورده‌ای برای واردکنندگان داشت. دولت در این زمینه دست به تلاش زد و سرمایه‌های مالی و انسانی هنگفتی هزینه کرد ولی نتیجه دلخواه به دست نیامد زیرا ساختار اقتصاد ملی استوار بر تجمل‌گرایی و شیفتگی نسبت به کالاهای خارجی، سودجویی صاحبان سرمایه و گرایش آنان به افزایش سریع

منابع:

۱. اشبری، فرج‌الله و دیگران، (۱۳۷۳): بررسی مسایل و امکانات توسعه و تولید چای در منطقه شمال ایران، سازمان برنامه و بودجه استان گیلان.
۲. دوفومیه، مارک (۱۳۷۲): جغرافیا و سیاست‌های لرضی، ترجمه علی پورفیکویی، مشهد، نشر نیکا.
۳. رئیس دانا، فریبرز (۱۳۸۰): «چراغ مانیفست در دهلیزهای جهانی شدن»، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره‌های ۴۵-۴۶.
۴. راستین، بهرام (۱۳۵۹): تحقیقی در زمینه کشت و صنعت چای ایران، سازمان برنامه، مرکز آمار ایران.
۵. سینگ جاسپر و دیلون. اس. اس (۱۳۷۴): جغرافیای کشاورزی، ترجمه سیواس دهقانیان و دیگران، دانشگاه فردوسی مشهد.
۶. صادقی، محمدرضا (۱۳۷۰): بازار جهانی چای، مرکز مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
۷. عنایت، رضا (۱۳۴۵): چای ایران و خط‌مشی آن در برنامه چهارم، سازمان برنامه و بودجه.
۸. کاتوزیان، همایون (محمدعلی): اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، انتشارات پایروس. جلد دوم.
۹. کریمی‌پور. بدالله و محمدی، حمیدرضا، (۱۳۸۳): «سند نفوذ قاچاق کالا: از واقعیت تارویا» تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۳.
۱۰. گروه پژوهشگران، (۱۳۶۵): نگاهی به تحقیق در زمینه کشت و صنعت چای ایران.
۱۱. مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی (۱۳۶۶): چای، نشریه شماره ۷، انتشارات بازار جهانی کالا، تهران.
۱۲. نادری، ابوالقاسم و دیگران (۱۳۷۱): بررسی مسایل و مشکلات صادرات غیر نفتی، وزارت بازرگانی، تهران چاپ دوم.
۱۳. وزارت امور اقتصادی و دارایی، (۱۳۶۵): نگاهی به تحقیق در زمینه کشت و صنعت چای ایران.
14. Chairman of KMP, (2001): "Peasant movement of the Philippines" No 2001 January.
15. Eicher. C.K & Staats. J.M (1990): **Agricultural Development in the Third World**, Second Edition, London.
16. Frank Ellis (1996): **Agricultural Policies in Developing Countries**, Cambridge University Press.
18. [http:// www. indianpurchase. com/ magonline/ 200204/ article.1. htm](http://www.indianpurchase.com/magonline/200204/article.1.htm), March- April 2002. Tea industry: Value addition via packaging.
17. Krugman, Paul (1996): Past and prospective causes of high unemployment" **Economic Review**, No 70.

درآمد بی‌در نظر گرفتن منافع ملی، نرخ بالای بیکاری، وجود طیفی گسترده از مشاغل رسمی و غیررسمی، ناکارایی دستگاهها و قوانین و... به ایجاد سیستم روان و کارآمد قاچاق کالا انجامید.

این سیستم، دربرگیرنده سرمایه‌داران بزرگ تهران و کلان‌شهرها و بیش از ۱۰۰۰۰ شرکت بازرگانی با سرمایه ایرانیان در امارات است. مسوئور و بدنه اصلی این نظام نیرومندان را شرکت‌های تضمینی تشکیل می‌دهند. سران شبکه‌های تضمینی از امارات و تهران و شهرهای بزرگ کشور، هدایت این چرخه را به دست دارند. گردش این چرخه، ماهرانه و بی‌وقفه است: خریدار پس از خریدهای کلان، برای وارد کردن آن به کشور به یکی از شبکه‌های تضمینی مراجعه می‌کند. این شبکه‌ها با دریافت سودی مشخص، کالاهار از خریدار تحویل می‌گیرند و در برابر آن چکی تضمینی معادل ارزش گل جنس و سود توافق شده به بازرگان می‌دهند. پس از تحویل جنس در تهران، چک تضمینی پس گرفته می‌شود. شبکه‌های تضمینی، در چارچوب سیستمی کارآمد، بویا و بزرگ کار می‌کنند. این شبکه‌ها دارای نمایندگان یا عواملی در داخل و خارج دارند و شماری واسطه، دلال، قایق‌دار، راننده با انواع خودرو، انبار و... در اختیار دارند. پیش از ورود کالاها نیز هماهنگی با شناورها و تأسیسات مرزی صورت می‌گیرد (کریمی‌پور- محمدی، ۱۳۸۳: ۲۲۴-۲۱۱). رئیس اتحادیه چایکاران کشور می‌گوید: کسی که بتواند سالانه ۱۰۰۰۰۰ تن چای به صورت قاچاق وارد کشور کند شخص کوچک نیست (ایرج هوسمی، همشهری ۲۲ بهمن ۱۳۸۲).

سخن پایانی

عامل بنیادی در بحران کنونی را باید در گسترش جهانی شدن اقتصاد در خاور آسیا و سیاست ویژه بنگاههای فراملی جستجو کرد که در سالهای اخیر بارها شدن تولید داخلی بی‌بشتریانی سنجیده، از فرصت‌های موجود به خوبی بهره گرفته‌اند.

موج تازه گرایش به مصرف کالاهای خارجی پس از جنگ تحمیلی، سیاست‌های اجرا شده در این زمینه، همراه با ساختار اقتصاد ملی، سودجویی صاحبان سرمایه و گرایش آنان به افزایش سریع درآمد بی‌در نظر گرفتن منافع ملی، نرخ بالای بیکاری، و سرانجام همدستی عوامل داخلی و خارجی بنگاههای فراملی، بحران را تشدید کرده است.